

Хижняк Є. С., НУ "ОЮА"

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПЛОЇ МАЛОЛІТНЬОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ВЧИНЕНО СТАТЕВІ ЗЛОЧИНИ

Стаття присвячена аналізу складових характеристики малолітньої особи, щодо якої вчинено статеві злочини.

Статья посвящена анализу составляющих характеристики малолетнего лица, в отношении которого совершены половые преступления.

The article deals with the matter of components of characteristic of minors – victims of sexual crimes.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні захищено ряд кандидатських дисертацій, здебільшого з кримінального права та кримінології (Л. В. Крижної, Л. В. Левицької, М. М. Корчового, С. Г. Киренка, Н. С. Юзікової та інших), у яких досліджувались проблеми злочинності щодо неповнолітніх, в окремих із них побічно розглядалися і питання неповнолітніх потерпілих. Але проблема малолітніх потерпілих від статевих злочинів комплексно, з криміналістичного боку, не досліджувалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Комплексний аналіз проблем виявлення та розслідування статевих злочинів, учинених щодо малолітніх в нашій країні не проводився. У різні часові періоди теоретичним дослідженням насильницьких злочинів проти особи, в тому числі і неповнолітніх займалися вітчизняні та зарубіжні вчені: С. М. Абельцев, Ю. М. Антонян, Р. О. Базаров, А. І. Бойцов, В. О. Василевич, А. В. Варданян, Л. Д. Гаухман, В. О. Глушков, В. В. Голіна, І. Н. Даньшин, С. Золотухін, О. М. Костенко, Н. К. Котова, В. М. Кудрявцев, Р. О. Левертова, В. В. Лунєєв, М. О. Ткаченко, О. Є Михайлов, М. І. Панов, Е. П. Побігайло, Н. Х. Сафіулін, Л. В. Сердюк, В. І. Сімонов, В. В. Тіщенко, Н. В. Яницька та інші автори.

Дослідженню питань правового регулювання суспільних відносин у сфері нормального розвитку неповнолітніх та малолітніх присвячені роботи Г. А. Алієва, І. П. Васильківської, В. В. Вітвіцької, Б. М. Ворника, О. М. Джужи, О. І Карпенко, С. Г. Киренка, Л. В. Крижної, І. І. Лановенка, В. Т. Малярєнка, П. С. Матишевського, В. П. Мироненко, О. Є. Михайлова,

О. Є. Мойсеевої, В. Ф. Мороза, В. М. Оржеховської, Л. І. Романової, В. Я. Рибальської, К. К. Сперанського, І. К. Туркевич, Т. М. Чебікіної, Н. С. Юзікової, А. О. Ярового, С. С. Яценка та інших авторів.

Метою статті є аналізу складових характеристики малолітньої особи, щодо якої вчинено статеві злочини, з метою подальшого використання зазначеної характеристики при розслідуванні злочинів.

Дослідження проблеми. Вчені стверджують, що статевому насильству щодо малолітніх сприяють декілька обставин: їм легше заподіяти шкоду в силу слабкості фізичних кондицій, а також підлеглого положення по відношенню до дорослих; необізнаність батьків про допустимі заходи по відношенню до дітей; низька правова культура населення в області прав дитини [15, 3]. Така ситуація становить дуже сприятливий ґрунт для віктимізації неповнолітніх, де вікові особливості виходять на перший план [27-30], що і зумовлює розгляд особливостей характеристики особистості малолітніх потерпілих від статевих злочинів.

Очевидно, що будь-який злочин, який «породив» потерпілого, у тому числі і сексуальне посягання, представляє загальний результат поведінки і злочинця, і його жертви, джерелом думок і мотивів поведінки злочинця є особистість потерпілого як матеріальне вираження об'єкта злочину [13, 9]. Перші наукові дослідження Л. В. Франка в цьому напрямку привели згодом до формування цілого напрямку в кримінології, відомого як «віктимологія» [8; 14; 17-21; 23; 24] – вчення про потерпілого і про його «внесок» в злочин проти власних інтересів.

Поведінка жертви багато в чому дає змогу зрозуміти поведінку злочинця [9, 33-38].

Не можна не погодитись, що в механізмі вчинення злочину поведінка злочинця зумовлюється як поведінкою жертви, будь-якими її якостями, рисами, властивостями, так і характером стосунків злочинця з потерпілим, що виникли до вчинення злочину або безпосередньо у процесі зіткнення інтересів цих учасників кримінального конфлікту. У зв'язку з цим слід погодитись з науковцями, що коли до злочину підходити з максимально широких позицій, то не можна обминути того факту, що за своєю природою злочинне діяння – це «жертвопороджуючий» акт [10, 38].

Загальновідомо, що малолітнім притаманні психологічні особливості, що мають віктимологічні значення: сугестивність, довірливість, жага пригод, цікавість, дезорієнтованість в конфліктних

ситуаціях. Вони безпорадні перед авторитетом дорослої людини, їх суб'єктивна можливість протидіяти злочинцю і самостійно орієнтуватися в небезпечних ситуаціях буває невисокою. Усе зазначене робить цю вікову групу підвищено віктимною [2, 27; 28, 62].

Особистість і поведінка малолітніх жертв ще недостатньо детально вивчені як в кримінальному праві, в криминології, так і в криміналістиці. Роботи окремих авторів зачіпають лише деякі аспекти віктимізації неповнолітніх потерпілих. Проведене нами дослідження кримінальних справ, розглянутих судами показало, що найчастіше жертвами сексуальних домагань відносно дітей, є саме малолітні. Дорослі злочинці користуються тим, що в цьому віці малолітня дитина ще не розуміє, що відбувається, її легше залякати, схилити до того, щоб вона нікому не говорила про те, що сталося. Дорослий насильник також сподівається, що малолітній не зможе чітко описати словами факти: «оскільки фантазії дитини найчастіше змішані з реальністю, то, ймовірно, його розповіді не повірять, навіть якщо він щось про це і розповість» [25, 47].

Статистичні данні свідчать, що у половині випадків учинення сексуальних злочинів щодо малолітньої особи насильником був родич, а серед них найбільш часто ця роль виконується батьком, вітчимою або опікуном, рідше – братом або дядьком.

Важливою характеристикою статевої злочинності проти малолітніх є вік перших статевих посягань.

Найбільш типовим статевим злочином проти підлітків чоловічої статі служить раптовий напад невідомих осіб, найчастіше більш старших неповнолітніх (половина ексцесів). У решті випадках насильниками були випадкові або добре знайомі для підлітка особи. У більшості випадків статево насильство відбувається одноразово, рідше – рецидивно. Груповий метод тут не характерний. Дівчата, навпаки, частіше піддаються нападу з боку цілої групи знайомих підлітків та їх віктимний внесок завжди вище.

Давно встановлена і доведена (на базі передзлочинної і посткримінальної поведінки жертв) підвищена віктимність малолітніх, їх підвищена здатність в силу деяких якостей ставати за певних обставин об'єктом злочинного посягання [11, 53], в тому числі – жертвою сексуального насильства.

Результати проведеного дослідження показують, що підвищену віктимність в першу чергу мають малолітні, а також малолітні які мають фізичні дефекти або вроджені аномалії, вади розумового розвитку або хронічні психічні захворювання [1, 62-65; 22].

Високою є також віктимність дітей, які виховуються в неблагополучних сім'ях. Тут вони стають жертвами посягань з боку родичів (співмешканців матері, батьків, мачух) і їхніх знайомих, які демонструють яскравий «приклад безкарної антигромадської поведінки, яка сприймається дітьми як стереотип звичної, буденної нормальної поведінки» [7, 297], втягують їх у пияцтво і ранні статеві зв'язки.

Вирішальним для переростання передзлочинної взаємодії в реальне статеве посягання є сприйняття ситуації самим насильником. Двостороння «сексуальна прелюдія», в яку жертва включається добровільно, об'єктивно створює у нього уявлення, ніби очевидну згоду на сексуальний контакт; це розцінюється як запрошення до статевої близькості, як збіг власних намірів з бажанням самої жертви. Тут очевидна включеність аморальної поведінки жертви в генезис статевого злочину. Жертва полегшує вчинення делікту тим, що вона свою поведінку протиставляє соціальним стереотипам і тим допомагає злочинцю в суб'єктивному виправданні свого діяння. У наявності «ілюзорне спотворення ситуації», в результаті чого «правопорушник перетворює для себе своє діяння в» морально прийнятну дію» [32, 358].

Як показало наше дослідження, поведінка потерпілого багато в чому є похідною від таких домінуючих рис його особистості, як простодушність, довірливість, навіюваність, безхарактерність, слабовілля, легковажність (або зневага до безпеки при знаходженні у відокремлених і малолюдних місцях, вибір одягу провокуючого типу, швидка згода на пропозицію випадкових осіб взяти участь у вечірці, розпити спиртні напої). Приблизно 65 % малолітніх (11-14 років) охоче знайомляться з представниками протилежної статі на вулиці або в транспорті, ведуть відверті розмови на сексуальні теми, демонструючи обізнаність або бравуюючи особистим «досвідом» (найчастіше придуманим) в області інтимних відносин.

У юридичній літературі прийнято виділяти такі типи віктимної поведінки жертв сексуальних злочинів: активна, провокуюча і пасивна поведінка [18, 212]. Активна поведінка більше притаманна малолітнім у віці від 11 до 14 років, пасивна – молодшим. У свою чергу провокуюча віктимність передбачає 2 варіанти: а) пряме підбурювання, коли жертва просить учинити щодо неї дії сексуального характеру (наприклад, при гіперсексуальності), б) непряме підбурювання, при якому поведінка жертви дає підставу

злочинцю вважати бажаними для жертви сексуальні дії з його боку або про безкарність такої поведінки.

Пасивна поведінка жертви проявляється і в момент учинення сексуальних злочинів (немає спроб опору), і в постзлочинній поведінці (відмова від можливості залучити винного до відповідальності), яка провокує рецидив насильства по відношенню до неї. За даними нашого дослідження, зокрема, кожна дев'ята «пасивна» потерпіла малолітнього віку виявлялася жертвою сексуального посягання двічі. Причини віктимного мовчання жертв різні: залежність від злочинців, невіра в можливості правоохоронної системи, страх помсти винного чи батьківського гніву, небажання розголошу факту вчинення злочину з етичних міркувань.

Істотним фактором психологічного типу, своєрідним регулятором поведінки жертви є її самооцінюючий компонент. У спеціалізованих дослідженнях психологів зазвичай наголошується, що вміння оцінювати себе розвивається вже в підлітковий період. У цьому віці закладається самосвідомість, чому сприяє спілкування, активна взаємодія із собі подібними: «особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших. Це і є процес становлення особистості» [5, 144]. Примушування до дій сексуального характеру ускладнює свободу вибору жертвою варіанту поведінки, оскільки існує джерело, паралізуюче сексуальне самовираження. При цьому малолітні відчують значні психоемоційні перевантаження, що призводить до драматичних ситуацій у їхньому житті.

Наслідки статевого насильства над малолітніми завжди болочі і очевидні, вони формують у дитини: почуття меншовартості, власної неповноцінності, викликають депресії, намагання покінчити життя самогубством і на цьому фоні стійкі особистісні й поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

З позиції охорони здоров'я статеві злочини, учинені щодо малолітніх, наносять шкоду здоров'ю дитини різного ступеню тяжкості, які нерідко вимагають довготривалої госпіталізації й значних затрат на оперативне чи консервативне лікування, загострення хронічних захворювань, викликаних фізичними чи психологічними факторами, розвиток фізичних симптомів депресії чи посттравматичного стресу, суїцидних намірів, інвалідизації, смерті [4, 33].

Як свідчить аналіз матеріалів практики діти, що пережили сексуальне насильство, відстають у фізичному і особливо в психічному розвитку. У них розвивається своєрідний комплекс нервово-психічних і поведінкових відхилень, порушень в емоційній сфері, що робить їх «важкими», неприємними, нерідко небезпечними для оточуючих [6, 28]. Ця обставина підтверджує, що інтереси нормального розвитку й здоров'я слід розглядати як додатковий об'єкт сексуальних посягань на малолітніх.

У жертв статевого насильства зазвичай розвивається посттравматичний синдром, в результаті чого потерпілі зі значними труднощами розповідають про насильство, навіть у разі щирої довіри до працюючого з ними фахівця. Встановити факт сексуального насильства значно важче, ніж фізичного, оскільки розкриттю сімейної таємниці перешкоджають почуття провини, сорому і страху, що відчуваються дитиною та іншими членами сім'ї, які знають про все. Малолітній особі здається, що, розповівши «про це» психологу, вона зрадить батька чи матір. Крім того, занадто велика душевна біль від пережитого; підлітки небезпідставно побоюються, що з початком розповіді про свою «ганьбу» вони втратять контроль над собою і своїми почуттями. До того ж їх завжди переслідує страх, що той, кому вони розкажуть про факт статевого насильства, відкине їх, відчувши огиду.

Усіх жертв сексуального насильства переслідує переживання сорому і власної провини. Вони часто страждають депресією і відрізняються аутоагресивною поведінкою*, сліднують психоаналітичної установці поганих батьків – «було б краще, якби цієї дитини не було взагалі». Чим важче травма від сексуального насильства, тим вище ризик суїциду і більш глибоко виражена депресія. У результаті малолітні жертви навмисно створюють величезну дистанцію у спілкуванні з однолітками. У них мало друзів, тому що ровесників лякає їх імпульсивна поведінка, а це в перспективі загрожує повною ізоляцією. Таким чином, віктимна поведінка малолітніх жертв сексуальної агресії дуже залежить від віку і тому її навряд можна іменувати істинно віктимною.

На формування багатьох якостей жертв впливає мікросередовище. Для малолітніх таким мікросередовищем виступає, звичайно ж, сім'я. Але вона не завжди виконує свої соціальні функції, оскільки багато батьків не контролюють підлітків у вільний від навчання час. Це відноситься як до жертв, так і до сексуальних злочинців неповнолітнього віку. Як наслідок, багато відкинутих

родиною дівчат занадто рано починають статеве життя, стають доступними сексуальними партнерами для дорослих. Найчастіше це збігається з приходом у дім вітчима. При цьому часто змінюється ставлення до дочки і з боку її матері. У ряді випадків вітчимама намагаються схилити дівчат до інтимних стосунків.

Нерідко негативні явища в сім'ї призводять і до проституції. Повії – найбільш уразлива група малолітніх, які входять до групи з підвищеною віктимністю [16, 94].

Результати дослідження дають можливість стверджувати, що раннє статеве життя малолітніх підвищує ступінь їх віктимності, а її мотиви не дозволяють сподіватися на ефективну профілактику.

Дані нашого дослідження свідчать, що в кожному п'ятому випадку сексуальних злочинів проти малолітніх (11-14 років) жіночої статі їм передувало знайомство потерпілої і злочинця, а в 27 % посягання були вчинені внаслідок провокуючої або легковажної поведінки жертв (підвищена розкутість суджень, вчинення спокусливих дій, оголення частин тіла, розпивання спиртних напоїв).

Формально в аналізованій групі діянь чітко простежується віктимологічний слід (у 10 % випадків спостерігалася нейтральна поведінка жертви, в 58 % – активно провокуюча, в 32 % – пасивна). Однак по суті віктимність малолітніх проблематична, бо вони належать до категорії «недосвідчених жертв», які не розуміють «значення своїх дій і дій злочинця», бо «питання про ступінь провини жертви в ... злочині і про можливість її врахування в індивідуалізації покарання» злочинця можна ставити лише стосовно потерпілих «старше 16 років» [3, 306, 307], бо до сімейних справ застосовувати віктимні оцінки слід обережно [31, 110], бо в поведінці підлітків евентуальна віктимність (потенційна здатність особистості в силу індивідуальних характеристик стати жертвою злочину) переважає над децидивною [12] (усвідомлена провокуюча поведінка майбутнього потерпілого, яка виступає як би пусковим механізмом злочину) [26, 89-92].

Підвищена віктимність малолітніх зумовлена також їх суб'єктивним сприйняттям з боку дорослого злочинця (для останнього підліток як сексуальний об'єкт більш доступний, а статевий контакт з ним не загрожує соромом від можливої сексуальної невдачі).

За статтю малолітні жертви насильницьких сексуальних злочинів в основному представлені дівчатками (92 % випадків).

Фактичний вік жертв варіюється в залежності від виду насильницького сексуального злочину і віку злочинця**.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про різний характер віктимної поведінки малолітніх жертв статевих злочинів, яка може відповідати природним законам соціального життя людей у суспільстві, або суперечити їм. З проведеного дослідження випливає, що малолітня жертва відіграє важливу роль у генезисі і механізмі вчинення статевих злочинів. Врахування особливостей поведінки малолітньої жертви має важливе значення для виявлення, розслідування злочинів та покарання винних.

Примітки:

* Депресивні симптоми виражаються в переживанні туги, смутку, нездатності відчувати радість, насолоду і т. п., а аутоагресивна поведінка – у діях, спрямованих на нанесення собі травм, спроби суїциду і думках про суїцид.

** Середній вік жертв – 13,5 років. Однак у звалтуваннях він становить 14 років, але якщо злочинець – неповнолітній, середній вік збільшується до 15 років, а якщо дорослий – зменшується до 13 років. При вчиненні статевих злочинів відносно неповнолітніх показники ті ж, за тим винятком, що при гвалтівникові-дорослому вік жертв зменшується до 12 років. При спонукання неповнолітніх до дій сексуального характеру показники середнього віку відповідно такі: 13, 15 і 11 років.

Література:

1. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М., 1987. – С. 62 – 65.
2. Балаян Э. Виктимологический анализ несовершеннолетних / Э. Балаян, П. Фефелов. – Душанбе, 1989. – С. 27.
3. Быстрова Ю. В. Виктимологический подход к анализу насильственных преступлений против половой свободы и половой неприкосновенности личности / Ю. В. Быстрова // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. – 2007. – № 3. – С. 306, 307.
4. Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. – К.: ТОВ «К. І. С. », 2011 – 132 с.
5. Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6-ти томах. – Т. 3: Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина. М., 1983. – С. 144.

6. Защити меня! Сборник материалов, иллюстрирующих положения Конвенции ООН о правах ребенка / Под ред. Б. Г. Рыбчинской. – М., 1996. – С. 28.
7. Игошев К. Е., Семья, дети, школа / К. Е. Игошев. – М., 1989. – С. 297.
8. Квашне В. Е. Основы виктимологии: Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений/В. Е Квашне. – М.: Изд. Дом «Note bene», 1999.
9. Кондрашова Т. В. Уголовная ответственность за понуждение к действиям сексуального характера / Т. В. Кондрашова // Юридический мир. – 1999. – № 3 – С. 33 – 38.
10. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Косенко Світлана Сергіївна. – К., 2004. – 213 с.
11. Криминология : учеб. пос. / Под общ. ред. д. ю. н. В. Е. Эминова. – М., 1997. – С. 53.
12. Кримінальний кодекс України: [Науково-практичний коментар] / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. В. Гавриш та ін.] За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 1208 с.
13. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учебное пособие/В. Н. Кудрявцев. – М., 1998. – С. 9.
14. Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск, 1998.
15. Никитина А. А. Криминологическая характеристика предупреждения бытового насилия в отношении несовершеннолетних: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук / А. А. Никитина. – Ростов н/д; РЮИ МВД России, 2005. – С. 3.
16. Перекрестов В. Н. Предупреждение социально-негативного поведения как форма борьбы с преступностью: дисс. канд. юрид. Наук / В. Н. Перекрестов. – Ростов н/д; РВШ МВД РФ, 1999. – С. 94.
17. Попубинский В. С. Криминальная виктимлогия. Что это такое? / В. С. Попубинский – М.: Знание. 1977.
18. Ривман Д. В. Виктимологические аспекты преступлений / Д. В. Ривман. – Саратов, 1991. – С. 212.
19. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений/Д. Р. Ривман. – Л., 1975;
20. Ривман Д. В. Криминальная виктимология/Д. В. Ривман. – СПб.: Питер, 2002.

21. Ривман Д. В., Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000.
22. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное пособие для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / Под ред. Н. К. Асановой. – М., 1997.
23. Рыбальская В. Я. Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних: дисс. ... докт. юрид. наук / В. Я. Рыбальская. – Иркутск, 1989;
24. Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и уголовный закон / Э. Л. Сидоренко. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.
25. Стигибинский И. А. Криминологическая характеристика личности потерпевших от сексуальных посягательств на малолетних и несовершеннолетних / И. А. Стигибинский, Т. И. Соловей. – Кисловодск: Кисловодский гуманитарно-технический институт, 2005. – С. 47.
26. Туляков В. С. Общая характеристика виктимологической политики в современных условиях. – Одесса, 2004. – С. 89-92.
27. Франк Л. В. Виктимология и виктимность (об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью) / Л. В. Франк. – Душанбе: Ирфон, 1972.
28. Франк Л. В. Классификация жертв преступлений / Л. В. Франк // Классификация преступлений и преступников. – Душанбе, 1978. – С. 62.
29. Франк Л. В. Об изучении личности и поведения потерпевшего (Нужна ли советская виктимология?) / Л. В. Франк // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. – Душанбе, 1966;.
30. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе: Ирфон, 1977.
31. Шестаков Д. А. Индивидуальная криминологическая профилактика в семейной сфере / Д. А. Шестаков // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов сферы семьи и быта. – Л.: ЛГУ, 1985. – С. 110.
32. Шнайдер Г. И. Криминология / Г. И. Шнайдер. – М., 1994. – С. 358.